

İbni Haldun'un Gözüyle Kamu Maliyesi Yaklaşımı

Araş. Gör. Nesrin CANDAN

Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, MANİSA

ÖZET

Ortaçağ İslam-Arap düşünürlerinden olan İbni Haldun, çok yönlü bilimsel kişiliği, gözlemleri ve düşünceleriyle dönemini etkilemiştir ve günümüzde de önemini sürdürmektedir. "Tarihçi, felsefeci, sosyolog, iktisatçı ve siyaset bilimci" olarak tanınan İbni Haldun kendine özgü felsefi ve ekonomik görüşlere sahiptir. İbni Haldun "Mukaddime" adlı eserinde ilmi görüşlerine; sosyal, siyasi, ekonomik, mali olaylara dair ve aralarındaki ilişkilere önemli ölçüde yer vermiştir. İbni Haldun Mukaddime'sinde, tarihi olayları neden-sonuç ilişkisi içinde incelemiş ve toplumlara dair bazı sonuçlar elde etmeye çalışmıştır. İbni Haldun toplumsal olayları bir çok açıdan çözümlenmek için tarihin bilinmesinin zorunluluk olduğu görüşünü savunmaktadır. Bu çalışmada, İbn-i Haldun'un yaşadığı tarihi dönem itibari ile kamu maliyesine bakışı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mukaddime, Ortaçağ, Devlet, Kamu Maliyesi, Vergi

Public Finance Approach From Ibn Khauldan's Point of View

ABSTRACT

Ibn Khauldan who is Middle ages Islam-Arab philosophers, with his scientific personality, observations and ideas has affected his era and, has maintained his importance even in present. Ibn Khauldan who is known as "Historian, philosopher, sociologist, economist, politician scientist" to have Ibn Khauldan's own peculiar philosophical and economic point of views. Ibn Khaldun has mentioned significantly at his named "Muqaddimah" scientific point of views; about social, political, economical, fiscal events and, to among the relations. Ibn Khaldun has examined historical events within the correspondence between cause and effect and has tried to get some deductions about communities. Ibn Khaldun has claimed knowing history the opinion which has been "necessity" to analyze from several perspective bir çok açıdan society events. In this study, by examining historical period of time when Ibn Khaldun had lived, Ibn Kahldun's point of view to public finance had been displayed.

Key Words: Muqaddimah, Middle ages, State, Public finance, Tax.

GİRİŞ

13. yy'da Kuzey Afrika'da yaşamış olan İbni Haldun, ortaçağın önemli düşünürlerindedir. İbni Haldun'un topluma, asabiyet kavramına, devlete, vergiye, ekonomiye, ticarete olan yaklaşımlarının günümüzde dahi kabul gören yanları vardır. Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerinde ve farklı zamanlarda gerek aldığı görevler gerekse yaşam biçimi dolayısıyla; İbni Haldun'a toplumsal olaylara birçok açıdan bakabilme özelliğini kazandırmıştır. İbni Haldun'un tarihçi kimliği, ona atfedilen diğer tüm bilimsel kimliklerin üstünde bir yerdedir. İbni Haldun tarihe bilimsel bir kimlik kazandırarak, dönemi boyunca gerçekleşen olayları materyalist bir anlayışla neden-sonuç ilişkisi içinde incelemiştir.

İbni Haldun, Kuzey Afrika'daki toplumların yapısını anlamaya çalışmıştır. Toplumların göçebe-yerleşik yaşam biçimlerini anlamak için göçebe hayatı da bizzat içinde bulunarak irdelemiştir. "Umran ilmi" olarak adlandırdığı

kurama dair bilgi edinmeye çalışmış ve kabilelerin iklimlere göre değişkenlik gösteren davranışlarını gözlemlemiştir. İbni Haldun bedevi hayattan hadari hayata geçişin bazı sonuçlarını görmüştür. İbni Haldun "Mukaddime" adlı temel eserinde Kuzey Afrika'nın Ortaçağ'a denk gelen döneminde yaşananlardan yola çıkarak ulaştığı bir çok genel geçer yasa ile tarihçiliğe ve tarihe farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu çalışmada İbni Haldun'un devlete, kamu maliyesine ve vergiye dair görüşleri çerçevesinde dönemin analizi yapılmaya çalışılmıştır.

1. İbni Haldun Kimdir?

Bir Ortaçağ düşünürü olan İbni Haldun'un içinde bulunduğu dönemde (1332-1406), yaşadığı yerler, aldığı eğitim, ailesi, çevresi, dönemin ekonomik, siyasi ve kültürel yapısından etkilenmesi neticesinde çok yönlü ilmi bir kişiliğe sahip olmasına neden olmuştur ve edindiği tecrübe ve bilgileri, yazdığı eserlerle günümüze kadar ulaştırmayı başarmıştır. İbni Haldun'un hayatı ve daha sonra yetişen bilim adamları ve düşünürlerin onun hakkındaki fikirleri de İbni Haldun'un kimliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

2. İbni Haldun'un Hayatı

27 Mayıs 1332'de Tunus'ta doğan İbni Haldun, Hadramut'tan (Hıdırmut) İspanya'ya göç eden çok eski ve soylu bir Arap ailesinden gelmektedir (Ead, www.frcu.eun.eg). İbni Haldun'un ailesi, ilim ve irfana yabancı değildi, babası devrin büyük hocalarındandı. Onun için İbni Haldun'un ilk hocası babası olmuştur (Haldun, 1988:25). Böylece sınıfının mutad terbiyesini almıştır. Uzun otobiyografisinde kendilerini övdüğü bir hoca topluluğundan, Kur'an ve Lisan ilimleri, Hadis ve Fıkıh tahsil etti (Fahri, 1992:291). Bunun yanı sıra dilbilgisi, hukuk ve felsefe alanlarında eğitim görmüştür (Lacoste, 1993:250). İbni Haldun'u tahsil hayatından uzaklaştıran ve hayatı boyunca üzerinde etkili olan iki önemli hadiseden ilki; 18 yaşında iken, babasını veba hastalığı dolayısıyla kaybetmesi (1349), ikincisi ise vebadan kurtulan alimlerin Tunus'tan Mağrib'e göç etmesidir (Haldun, 1998:29). İbni Haldun, yüksek memuriyetlerde bulunarak, bir süre Tunus'ta idari görevlerde bulunduktan sonra, 1352'de Batı'ya seyahat etti ve bir müddet Becaye sultanlığını idare etti (Fahri, 1992:291-292). Fas hanedanının bütün Mağrib'i ele geçirmesi üzerine önce Fas'a, sonra da 1362'de Gırnata'ya gitmiştir (Lacoste, 1993:250). Bu dönem içinde Fas ve Becaye'ye yeniden çağrılarak, sarayda yüksek görevlerde bulundu.

20 yıldan fazla süren mücadeleden sonra (Tunus'ta), "İbni Haldun öğrendiklerini, siyasi tecrübelerini ve idari görüşlerini ortaya koyabileceği inziva dönemine girmiştir. Bu dönemde "Kıtabu'l İber" adındaki tarih kitabını yazmaya başlayarak 1377'de bu kitaba "giriş" olarak düşündüğü "Mukaddime" adlı eserini yazmıştır (Haldun, 1988:48-49). Yaşamının son döneminde (1384) Mısır'a çağırılmıştır. Bu dönemde, Kahire'de müderris olarak ders vermiş ve kadılık yapmıştır. Mısır sultanıyla birlikte bir sefere de katılan düşünür, Şam'da Timur'la fikir alışverişinde bulunmuş (Lacoste, 1993:250) ve 16 Mart 1406'da Kahire'de vefat etmiştir (Haldun, 1988:67).

3. Bilim Adamlarının İbni Haldun'a Dair Görüşleri

İbni Haldun çeşitli tarihlerde ve çeşitli yazarlar tarafından modern tarihçiliğin, siyasal bilimlerin ve sosyolojinin kurucusu olarak görülmüştür. Örnek olarak ele aldığımız düşünürler, yazarlar ve bilim adamlarının İbni Haldun'la ilgili görüşlerinin bir kısmına yer verilmiştir.

Katip Çelebi, Naima Mustafa, Abdurrahman Şeref Bey; İbni Haldun'u tarihi açıklayan bir üstad, bir "tarihçi", olarak görmüşlerdir(Hassan, 1998:26-27). Tonybee İbni Haldun'dan, "herhangi bir zamanda, herhangi bir ülkede, herhangi bir zihin tarafından yaratılmış en büyük bir tarih felsefesinin sahibi" olarak bahsetmektedir(Arslan, 1997:16). Hitti'ye göre İbni Haldun, İslam'ın en büyük tarih felsefecisidir. Claude Huart, Italo Pizzi, A. Nicholsan gibi Arap Edebiyatı tarihçileri; T.J. Boer gibi İslam-Arap felsefecisi; Villiam Muir, August Müller gibi İslam tarihçileri ve Eduard Meyer gibi diğer alanlardaki tarihçiler İbni Haldun'u tarihçi ve tarih felsefecisi olarak övmüşlerdir(Hassan, 1998:27). Geri kalmış ülkelerin durumunu inceleyen Fransız bilim adamı Yves Lacoste, "az gelişmişlik" olgusunu tarihi verilerle birlikte açıkladığını(Lacoste, 1993:250) ve dolayısıyla İbni Haldun'un toplumsal olaylara olan bilimsel bakış açısının olduğunu belirtmektedir. Erwin Rosenthal'e göre, İbni Haldun, İslam'ın en önemli siyasal düşünürlerinden biri olarak kabul edilir(Hassan, 1998:29).

İbni Haldun'un önemine sosyologlarca da işaret edilmiş; A. Ferreire, Ludwig Gumplowicz gibi sosyologlar İbni Haldun'u sosyolojinin habercisi, öncüsü, ilk sosyolog ve benzeri şekillerde sıfatlandırmışlardır. Düşünür; tarih sosyolojisinin, sosyal morfolojinin, genel sosyolojinin ve siyaset sosyolojisinin öncüsü niteliğinde görülmektedir(Hassan, 1998:28).

4. İbn Haldun'un Ekonomiye ve Mali Olaylara Bakışı

İbni Haldun'un mali olaylara bakışını anlayabilmek için, mali olayların gerçekleştiği ortamın baş aktörlerinden olan devletin ve devlete geçiş sürecinin, devletin sürekliliğinde önemli bir yer taşıyan vergilemenin, dönemin koşulları ile birlikte tahlil edilmesi gerekmektedir.

4.1. Umran İlmi, Asabiyet Bağları ve Devlete Geçiş

İbni Haldun, insan toplumsal bağlarıyla insan olabilir derken, toplumun bilgisiyle insanı, insanın bilgisiyle de tarihsel malzemelerden anlatılmak istenen duyguları, öne çıkarılan amaçları, kollanan çıkarları ve geleneklerin gizlediği kavranamaz doğruları bulma peşindedir. İbni Haldun tarihsel malzemenin, tarih gibi, insanın ürünü olduğunu ve ancak tarihsel malzemeyi yazan insanın gelecek öngörüsü ile ne amaçladığının bilinmesiyle geçmişin doğru bilgisinin elde edilebileceğini ileri sürmüştür(Öncü, 1992:80).

İbni Haldun'un sosyal gelişme ve bu gelişmedeki kültürel öğelere maddeci yaklaşımının temelinde bedevi (göçebe)-hazeri (yerleşik) toplum biçimlerini ayırt edişi yatar(Hassan, 1998:176). İnsanların toplum halinde yaşamalarının ve umrana geçmelerinin zorunlu olduğunu gösteren İbni Haldun, bu umranın veya toplumsal hayatın da yine zorunlu olarak bazı belli aşamalardan geçeceğini düşünmektedir. Bedevi umran bu gelişim sürecinde önce gelen, kendisinden kalkılandır; hazeri umran ise, sonradan gelen, kendisine

varılandır(Arslan, 1997:105-106). Herhangi bir sebeple, bir yerde şehir ve kasaba kurulur ve burası canlı, hareketli, iktisadi, idari, siyasi ve ilmi faaliyetlere sahne olursa; bu durum umranın kurulması, ilerlemesi ve artması şeklinde ifade edilmekte, aksine bu tür faaliyetler geriler ve zamanla ortadan kalkarsa, bu durum da umranın azalması, gerilemesi ve yıkılması şeklinde ifade edilmektedir. Bu genel ifadenin yanı sıra İbni Haldun'un "umran" kavramına farklı bir anlam yüklediği "Mukaddime" den anlaşılmaktadır. İbni Haldun biri bedevilere diğeri hazerilere ait olmak üzere iki tür umrandan bahsetmektedir. Umran bedevilerden hazerilere, mağara ve orman hayatından köşk ve saray hayatına doğru bir gelişme ve ilerleme göstermektedir. Mülk ve devlet kavramları yalnızca hazerilikte görülmekte iken; umran farklı şekillerde de olsa hem bedevilikte hem de hazerilikte görülmektedir. Hazerilikteki mülk ve devlet de, bedevilikteki asabiyetin neticesi ve riyasetin değişik bir şekli(Haldun, 1988:143-145) olmaktadır.

İbni Haldun asabiyet kavramına, devlet görüşünün temelini oluşturması dolayısıyla ayrıca önem vermektedir. İbni Haldun'a göre iki tür asabiyet vardır: Nesep asabiyeti ve sebep asabiyeti. Birincisinde, aynı soydan gelmek ve kandaş olmak gerekirken; ikincisi ortak ideolojilerden oluşan birlik duygusu sonucu oluşur. Bedevilerde yaygın, hakim, kuvvetli ve tesirli olan nesep asabiyeti iken; hazerilerde sebep asabiyeti yaygın ve etkili hale gelmiştir(Haldun,1988:125). İbni Haldun'a göre göçebe hayatı, yerleşik hayata taşıyan ana etkenler ise üretim ilişkileri ve sosyal hayat tarzı olmaktadır. Bedevi umranı belirleyen başlıca özellik, hayvan yetiştiriciliği ve tarımdır. Şehir umranı ise sanayi ve ticaret anlamına gelmektedir(Arslan, 1997:110).

Göçebe toplumların gerek sosyal hayatları gerekse üretimin onlar üzerindeki etkisi dolayısıyla birbirlerine çok bağlı olmalarını İbni Haldun "asabiyet" kavramı ile açıklamaktadır. Göçebe toplum, dıştan gelebilecek olan tehlikelere karşı kendisini korumak ve doğal ihtiyaçlarını karşılamak için kuvvetli bir dayanışma içerisinde olmak zorundadır ve zorundalık topluluk içinde "asabiye" duygusunun kuvvetlenmesini sağlamaktadır. İbni Haldun, göçebe toplumların zaman içerisinde gelişme ve değişme göstererek toprağa yerleşeceğini ileri sürmekte ve göçebe toplumların güç ve servet kazandıkça da yerleşik bir hayat sürme isteklerinin artacağını belirtmektedir. Göçebe toplumların kasaba ve şehirlere yerleşmesi sonucu toplumların gelişmiş ve örgütlü hali yani devlet aşaması ortaya çıkmış olur.

Yerleşik toplumlarda asabiyet bağı zayıflamış, onun yerini "din bağı" ve "hükümdara sadakat bağı" almıştır. "Asabiyetin ulaşmak istediği "mülk" tür ve mülkü elinde tutmasını sağlayacak olan "iktidar" dır(Haldun, 1988:129). İbni Haldun "asabiyet" olmadan devletin de kurulamayacağını savunmakta ve devletin sürekliliğini asabiyete bağlamaktadır(Haldun, 1988:417-432). Ona göre asabiyet bağlarının çözülmesi devleti ve "devletin çözülmesi de umran varlığını" (Arslan, 1997:112) sona erdirmektedir. İbni Haldun devleti yaşayan canlı organizmaya benzetmektedir ve devletin "tabii" ömrünü her biri kırk yıl süren üç neslin yaşına eşitlemektedir. Birinci neslin özelliği göçebe hayatın sadeliği, onları bir arada

tutan ve hükümdarın otoritesini paylaşmaya sevk eden asabiyet ruhudur, ikinci nesilde hazeri hayat tarzına geçişin sonucu olarak bu asabiyet ruhunda bir zayıflama ve hükümdarın otoritesine katılma isteksizliği görülür. Üçüncü nesilde ise asabiyet ruhunun tamamen kaybolması ve devletin çöküşü(Fahri, 1992:297-298) olduğunu belirterek; asabiyet ve devlet arasındaki bağın zaman içerisinde nasıl değişip geliştiğini ve sona erdiğini determinist bir yaklaşımla ortaya koymaktadır.

4.2. Mülk Kavramının Ekonomi İçindeki Yeri

Mukaddeme adlı eserin “Asabiye’nin hedeflediği amaç mülktür” başlıklı bölümünden, “devlet güçlü bir Asabiye’ye dayanmak zorunda olan güçlü kimse ve grupların iktidar isteğine bağlıdır” sonucuna ulaşılmaktadır. Güç devletinde “mülk” çıkarı en önemli husustur. Hükümdar, devletten, onun güvenliği, nizamı ve refahından sorumludur. Sorumluluklarını yerine getirmesi için yeterli güce sahip olmalıdır(Rosenthal, 1996:156-157). Elbette bu gücün ulaştığı “mülk” yani egemenlik olmakla birlikte, somut göstergeleri de toprakların artması, şehirlerin büyümesi, vergilerin çoğalması, sarayların yapılması şeklindedir.

4.2.1. Mülkün Oluşumu ve Mülk İlişkileri

“Mülk, aslında sahip olmak ve tasarrufta bulunmak manasına gelir. Melik ve malik (hükümdar) ise sahip ve mutasarrıf demektir. Burada mülk, devlet anlamındadır. Mülk sözü ile ifade edilen devlette, hükümdar her şeyin sahibidir, dilediği gibi tasarruf eder, en üstün olan onun iradesidir. Bedevilikten hazeriliğe geçişle birlikte ortaya çıkan devlet, Ortaçağ’daki yönetim biçimiyle, hükümdarın topluluğa egemen olması biçiminde kendini göstermiştir” (Haldun, 1988:452). “Mülk sadece asabiyetle olur” ifadesinden, bir hanedanlığın kabilelerinin ve asabe sahiplerinin sayıca çok olmasının, devletin kuvvetini artıracak; sahip olunan memleketlerin ve toprakların da fazla olacağı anlaşılmaktadır. “Bunun için de daha geniş bir mülkü bulunur” (Haldun, 1988:495) ifadesinden de mülkün varlığında, korunmasında ve fazlalığında asabiyetin kuvvetinin yattığını görmekteyiz.

İbni Haldun’un bedevi toplumdaki başkanlık (riyaset) örgütlenişi ile hazeri toplumdaki mülk örgütlenişi ayrımında, mülk, “hükm” yoluyla yönetilen ve kahr ile tagallüb’e -zorla hüküm sürme-(Devellioğlu, 1998:1014) dayanan siyasal örgüt biçimidir. İbni Haldun’a göre, “riyaset” devresinin ardından “mülk” devresi gelmektedir. Bu devrede, bir kabilenin başka kabile veya kabileleri egemenliği altına alıp mülke veya şehir umranına geçişin şartlarını hazırlamasından başlamakta, tek bir kişinin mutlak egemenliği (istibdad) ve mutlak monarşide sona ermektedir(Arslan, 1997:128). Burada asabiyet bağları farklı bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Tek bir kişinin güç, lüks, şehvet ve bolluk istekleri kabilelerin zayıflamasına ve birlik inancını yitirmesine sebebiyet vermektedir ve bu süreç sonunda çözülme aşamasına geçilmektedir.

İbni Haldun yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiye ayrıca yer verir; “Aşırı sertlik devlete zarar verir ve çoğu zaman da onu yıkar”. Tebaanın ve devletin refahı hükümdar ile tebaa arasındaki iyi ilişkiye bağlıdır. Özel mülkiyeti, insanın elinden alınamayan bir hak olarak garanti altına alır. Eğer hükümdar bazı

zanaat ve ticareti tekeli altına almak amacıyla halkın varlığına el koyarak ya da satmaya zorlayarak halkın geçim yolunu tıkarsa, İbni Haldun bunun açıkça Şeriat'a karşı gelmek olduğunu belirtir. Ayrıca bunun hanedanın çıkarlarına aykırı olduğu ve devlete büyük, hatta onarılmaz zararlar verdiği yorumunu yapar(Rosenthal, 1996:137).

Devletin ziraat ve ticaret faaliyetlerini gerçekleştirmesi, bu alanlardaki iktisadi faaliyetleri tekelinde tutması suretiyle bireylerin girişimleri engellenir ve bu durum da devletin sürekliliğinin sağlanmasında en önemli geliri olan vergilerin azalmasına sebep olmaktadır. Bu dönem devlete olan güvenin azaldığı ve asabiyet bağlarının çözüldüğü dönem olmaktadır.

İbni Haldun'a göre, "şehirler, mülkün ikinci dereceden ürünleridir, dolayısı ile ondan sonra gelirler". Çünkü "mülk, insanların şehirlerde yerleşmesini gerektirir". Bunun belli başlı iki nedeni vardır: "Bunlardan birincisi, mülkün rahatlık, konfor, yerleşme ve bedevi hayatta umranla ilgili eksik olan şeylerin tamamlanmasını istemesidir. İkinci olarak, mülkün rakip ve düşmanlardan korunması gerekir. Aynı şekilde İbni Haldun, şehirlerdeki ekonomik faaliyetlerin gelişmesinin nedeninin de devlet olduğunu düşünmektedir. Şehir, ticaretin ve sanayinin ortaya çıktığı bir yer ise devletin bunların gelişmesi ve mükemmelleşmesinde çok önemli bir katkısı vardır. Saraylar, camiler, kervansaraylar, büyük ve görkemli binalar devlet sahibi ve onun yakınındakiler tarafından yaptırılırlar(Arslan, 1997:134-135). Edindiğimiz tüm bu bilgiler doğrultusunda, mülkün bedevilikten, hazeriliğe geçilmesiyle edinildiğini, İbni Haldun'un sosyolojisinde mülkün, devlet ile eşanlı kullanıldığını, bunun yanı sıra bireysel mülk edinmenin bir hak olduğu ve topluma yönelik olarak bugünkü manasıyla mülk diyebileceğimiz gayrimenkullerin devlet sahibi tarafından kurulduğunu görmekteyiz.

4.2.2. Üretim Biçimleri ve Ekonomik İlişkilerin Değerlendirilmesi

İbni Haldun'u liberal bir iktisat taraftarı görenler olduğu gibi, sosyalist iktisat anlayışının dönemlerinden birini gerçekleştiren görüşlere sahip olduğunu yorumlayanlar da vardır. Ancak İbni Haldun'un üretime, devlete, mülkiyete, kuruluş ve yıkılış gibi sosyolojik olgulara, "emek-değer" ilişkisine bakışı Marksist anlayışa yakın olmakla beraber çoğu açıdan farklı düşündükleri de bir gerçektir.

İbni Haldun, cemiyetler ve kavimler arasında görülen farkların, onların içinde buldukları iktisadi şartlardan ve geçimlerini sağladıkları yolların değişik oluşundan kaynaklandığını; farklı şahsi anlayış, kanaat, fikir, töre, gelenek ve göreneklerin menşei anlamak gerektiğini vurgulamaktadır. İbni Haldun emeğin önemini ve değerini vurgulayarak, bunu kar, gelir, kazanç, mal ve servetin kaynağı olarak görmektedir.

Üretim biçimlerinin ve gıda rejimlerinin bedevi ve hazeri topluluklarda sosyoloji ve psikoloji bakımından farklılaştığını ve bunun tamamıyla iktisadi ve maddi şartlardan kaynaklandığını vurgulamaktadır. Coğrafi şartlar, üretim biçimleri ve iklim olaylarının birey ve topluluklar üzerinde etkili oldukları yargısına "benzetme ve özdeşleştirme" sonucu ulaşmaktadır -örneğin; bedeviler

deve eti ve sütü ile beslendikleri için, deve gibi sabırlı olurlar; çok sıcak ve çok soğuk iklimlerde yaşayan insanlar her türlü ahlaki ve dini kayıtlardan uzak yaşarlar- (Haldun, 1988:147-148).

Bedevi umrandan şehir umranına geçişi mümkün kılan ana unsur da bedevi umran seviyesinde yapılan üretimin hacminde meydana gelen artmada aranmalıdır. Bu seviyede yapılan hayvancılık ve tarım, toplumun zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli ürünlerden fazlasını üretebildiğinde, yeni ihtiyaçların ortaya çıkması sonucunda yeni ve farklı üretim dallarını gerektirmektedir. Bu durum da şehir umranına geçişi sağlamaktadır(Arslan, 1997:111).

İlk üretim tarzı bedeviliktir. Göçebe toplumlar varoluşlarını sürdürecekt derecede üretim yapmakta(Hassan, 1998:181) ve dolayısıyla ihtiyaç maddelerinde çeşitlilik ve lüks olmamaktadır. Üretim biçimi, bedevi ve hazeri toplumlar ayrımının en önemli ölçütüdür. Basit üretim araçları ile sağlanan hayvancılık ve tarım sade bir hayatı hazırlarken, öte yanda gelişkin üretim araçları, yaygın ve teknolojideki sınırlı üretim karmaşık, tüketimci ve giderek israfa yönelik bir hayatı hazırlamaktadır(Hassan, 1998:183). Bedevi ve hazeri yaşam biçimindeki ayrımı üretimin belirleyişinin en temel sebebinin ihtiyaç dışı üretim fazlasının değerlendiriliş biçiminden kaynaklandığını görüyoruz. Artan üretim ticaretin oluşumunu sağlamakta, artan zamanı getirmesi dolayısıyla diğer sanat dallarına olan ilgiyi ortaya çıkarmakta, birey ve toplumda ihtiyacın çeşitlenmesine imkan vererek ihtiyacın farklılaşmasını ve artmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla bu durum iş bölümü ve dayanışmanın ilkel toplumdaki basit halinden çıkarak, yerleşik düzende oluşacak karmaşık ve gelişmiş hale dönüşecektir.

İbni Haldun'un toplumda değişimin ekonomik temellere bağlı olduğu ve üretim gerçekleşmesinde "emeğin rolü" hakkındaki görüşleri onun yöntemini anlatmaktadır. İnsanları ekonomik etkinliğe iten belli başlı unsur, kar veya kazanç arzudur. Bir malın değerini belirleyen iki şey ise, onun üretimi için harcanan emek ve bu mala karşı duyulan taleptir(Arslan, 1997:153). İbni Haldun'a göre emeğin iki yönü; "emek-değer" ve "artık-değer"dir. Emek-değerde; ihtiyaçları karşılamak için emek sarf etmek kaçınılmazdır. Kazanç ancak çalışmak ve emek sarf etmekle elde edilir. İnsan bu emeği amaçsız olarak kullanmaz, amaç üretimdir ve üretimin yapılmasında temel amaç geçimi sağlamaktır. Artık-değerde, emek, hem kendi ihtiyacı için hem de başkalarının ihtiyacı için mal ve hizmet üretimi sürecinde ortaya çıkmaktadır. Kendisini yeniden üretim dışındaki değer, artı-değerdir(Falay, 2002:19-20). Kazanç, eğer o kazancı sağlayan kişinin ihtiyaçları için sarf edilirse, "geçim aracı" olur, ihtiyaçtan fazla olan ve sarf edilmeyen kazanç ise "sermaye" dir.

Bedevi hayat tarzı söz konusu olduğunda; emek arzı sınırlı olduğundan üretim ve kazanç azdır, şehirlerde emek arzı fazla olduğundan kazanç da fazla olur. Zorunlu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kazancın kalan kısmı da yeni kazançlar elde etmeye yol açmaktadır. Ekonomik hayatın gelişimindeki diğer önemli unsur iş bölümüdür. İnsanları işbirliğine iten faktör, bir insanın hayatını sürdürmek için zorunlu olduğu asgari ürünleri yalnız başına üretmesinin

imkansızlığıdır. Dolayısıyla bu durumların varlığı toplumların geçişini ve evrimini sağlamaktadır.

İbni Haldun'un ekonomiyle ilgili diğer bir önemli görüşü ise özel teşebbüsü savunmasıdır. Ekonomik olayların, diğer toplumsal olaylar gibi kendine has bazı kanunları olduğuna inanmakta ve bunlar üzerinde uygulanacak herhangi bir zorlamanın ekonomik hayatı alt üst edeceğini savunmaktadır. Devletin ekonomik hayata herhangi bir müdahalesine karşıdır(Arslan, 1997:153-155).

İbni Haldun'a göre, iktisadi şartların bozuk, ticari hayatın ölçsüz, tüketimin dengesiz, üretimin gelişigüzel, gelir dağılımının adil olmadığı, kar getiren ve kazanç sağlayan kaynakların eşit bir şekilde paylaşılmadığı toplumlarda sağlam bir ahlaki hayatın ve refahın sağlanmasına imkan yoktur(Haldun, 1988:149).

4.3. İbni Haldun'un Kamu Maliyesine ve Kamu Ekonomisine Dair Görüşleri

Devlet çeşitli kurumları ile ekonomik hayatın düzen içinde gerçekleşmesini ve gelişmesini sağlar. İbni Haldun'a göre her türlü ekonomik faaliyetin temel hedefi kardır. Bireyler de iktisadi faaliyetler sonucunda kar elde etmek ve tasarrufta bulunmak isterler. Devletin ekonomik hayata adil olmayan müdahaleleri, haksız vergilemede bulunması, mülkiyete haksızca el koyma gibi davranışları ekonomiyi olumsuz yönde etkiler ve neticede devletin varlığının devamı için gerekli olan vergilerle elde ettiği gelirden mahrum olur(Arslan, 1997:113-114). Devlet bu döngü sonucunda yapması gereken zorunlu faaliyetleri (adalet, diplomasi, savunma, vb.) gerçekleştirmediğinden çözülmeye ve yıkıma doğru gider.

İbni Haldun'a göre gelir ve servetin oluşması üç ana öğeye dayanır: Ücret, kar ve vergi. Dolayısıyla servet dağılımı da; emeğe sahip olanlara, kar elde edenlere ve devlete göre dağılmaktadır. "Servet sarf edilmeden, hazinelerde saklanarak artmaz" (Falay, 2002:21) sözü ile ekonomideki canlılığın ve refahın, paranın dolaşımı ile sürececeğini belirtmektedir. Dağılımın hakkaniyetle gerçekleşmesi de "azalmayan ücretin, pazara döneceği; pazardaki kazancın kara dönüşeceği, artan karın da vergiye dönüşeceği" döngüsünü sağlayacaktır.

İbni Haldun'a göre; "dengeli bir bütçe sağlıklı bir ekonomi için çok önemlidir ve siyasi düzenin istikrarının anahtarıdır." Harcamaların, gelirlerden hızlı artması neticesinde devletin vergi gelirlerini artıramaması ve harcamalarını kısamaması dolayısıyla bütçede oluşacak açık ekonomiyi olumsuz etkileyecektir. Bu yüzden bütçede denklik sağlanmalıdır. "Ücret ve aylıkları eksiltmek devletin gelirini eksiltir" (Rosenthal, 1996:134-135) ifadesi ile anlatılmak istenen ise; bütçe dengesinin bozulması halinde, önemli kalemlerden biri olan ücret ve aylıkların azaltılması, ekonomiyi durgunluğa sürükleyeceğinden dolayı bir biçimde vergi gelirlerinin azalmasına da sebep olacaktır. Bu açıdan bütçe denliğini sağlamada hangi harcamaların zaruri ve ekonomi açısından gerekli olduğu hususunda dikkat etmek gerekmektedir; aksi takdirde harcamanın

kısılması bütçe denkleğini sağlamaktan ziyade daha büyük bir açığa neden olabilecektir.

Sermayenin yatırıma dönüşmesi bir ülke ekonomisinin gelişmesi için en önemli etkenlerden biridir. Yatırım kararı ise mevcut ekonomi ile geleceğe yönelik beklenti ve tahminlerle kıyaslanarak verilmektedir. Yatırım sabit ve değişken maliyetlerin mukayesesine dayalı olarak alınmakta ve sabit maliyetlerden en ağır olan “vergi tarhı” müteşebbisin kararını etkileyecektir. Vergi oranları beklenen karın üstünde ise yatırım kararı verilmeyecek, bunun daha altında bir seviyede ise yatırım yapılacaktır. İbni Haldun’un vergi teorisinde de; vergilerin düşük tutulmasıyla sağlanacak yatırım ve üretim artışı, hem istihdamı artıracak hem de fiyatlar genel seviyesinin düşmesine sebep olacaktır. Bu ise, sadece ekonomik durgunluğu azaltmak ve enflasyonu düşürmekle kalmayacak, aynı zamanda artan işlem hacmiyle birlikte hem milli geliri hem de toplam vergi gelirini artıracaktır(İlgen, 2005:102-103).

4.4. İbni Haldun’un Vergilemeye İlişkin Görüşleri

Ortaçağ’da maliye kaynakları, temel olarak, fethedilen ülkelerden alınan haraçlar, savaşlarda elde edilen ganimet, özel mülkiyetin müsadere, kraliyet arazileri ve vergilemeden oluşur(Andıç ve Andıç, 1998:55).

“Devletin başlangıç dönemlerinde vergilerin kişiler üzerindeki yükü hafiftir, ancak toplam olarak kayda değer miktardadır. Bunun sebebi dine uyan devletin yalnızca Şeriat’ın istediği yükümlülükleri yani zekat, haraç ve cizyeyi emretmesidir, ki bunların fertler üzerinde ağır bir yükü yoktur...Bunlar gözetilmesi gereken sınırlardır.” Düşük bir hayat standardına ve hafif vergilere sahip olan tarıma dayalı bir kırsal ekonomi, ödülü refah olan çok çalışmayı teşvik eder. Fakat hükümdarlar iktidarı ele aldıklarında, çok daha yüksek bir hayat standardı olan şehir hayatı giderek artan taleplerle geldiği için, çiftçi, zanaatkar ve tüccardan ağır vergiler alınır. Üretim ve kar azalır, vergiler düşer ve devlet çözülmeye gider(Rosenthal, 1996:135).

İbni Haldun’a göre, devlet gelirlerinin bir yerden sonra giderlerini karşılayamamaya başlaması sonucu, devlet sahibinin iki yolu vardır: İlki devlet giderlerini kısmak, ikincisi ise eski vergi oranlarını arttırmak veya yeni bir takım vergiler koymak suretiyle devlet gelirlerini arttırmaktır. İbni Haldun devletin her iki yolu da denemeye çalışacağını ve sonuçta başarısız olacağını belirtmektedir(Arslan, 1997:157-158). Devletin alışmış olduğu lüks hayatı belli bir noktadan sonra (devletin ödemesi gereken memur maaşları, toplumun istiladan korunması için yapılan askeri harcamalar,..) isteği dışında kısamayacağından harcamalar azalmayacak; tercih edeceği ikinci yolda da vergi gelirlerinin artması yerine azalmasıyla sonuçlanacaktır.

“Devletin (sultanın) ticaretle uğraşması da üreticiler için zararlıdır ve vergi düzenini bozar.” Verginin geniş ölçüde kaynağı tüccar ve çiftçilerdir. Devletin faaliyette bulunacağı herhangi iktisadi bir alanda, çiftçiler ve tüccarlar rekabet edemez. Bunun iki önemli nedeni ise; devletin malı diğer girişimcilerden çok daha ucuza satın alabilmesi ya da girişimcileri, ürettiği ürünü veya malı yüksek fiyatlarla satın almak zorunda bırakmasıdır. Her iki durumda da haksız

rekabet söz konusudur. Devletin iktisadi hayata olan müdahalesi arz-talep dengesini bozmuş ve sonuçta her iki tarafın zararına bir durumla karşılaşmıştır. Şöyle ki; yüksek fiyatlarla devletin elindeki malın zorunlu olarak diğer teşebbüsler tarafından alınması sonucu, tüccar ve çiftçinin elindeki nakdin (sermayenin) tükenmesi, bu alandaki faaliyetlerin azalmasına sebep olur ve kazancını düşürür. Beklediği kazancı elde edemeyen devletin, bu durumda diğer kaybı da yoksullaşan tüccarın ve çiftçinin ödeyemeyeceği vergi olmaktadır. Devletin yaptığı ticaret faydalı ve karlı bile olsa, maliyetine katılan alışıverişler neticesinde büyük bir vergi kaybına yol açar. Bu ticaret diğer teşebbüsler tarafından yapılmış olsaydı, elde edilen kazanç vergi olarak devletin kasasına dönecekti ve girişimciler de çalışmanın getirdiği karın daha fazlasını elde etmek için yeni girişimlerde bulunacak, bu da yine verginin artması ile sonuçlanacaktı(Haldun, 1988:701-703).

İbni Haldun'un vergi oranlarıyla ilgili görüş ve analizleri de, vergi oranlarının optimum seviyede korunması gerektiğidir. "Şu halde vergileri bütün mükellefler arasında dürüst, adil ve hakkaniyetli bir şekilde dağıt ve genelleştir. Ne üst tabakadaki soyluluk veya büyük zenginliklerden, ne de kendi memurlarından, saray adamlarından ya da onların izleyicilerinden olması dolayısıyla hiç kimseyi bundan muaf tutma. Ve, hiç kimseye zorla, ödeme kapasitesinin üstünde bir vergi yükü yükleme" (İlgen, 2005:102) şeklindeki görüşüyle vergilemede adaletsizliğin olmaması gerektiğini vurgular.

İbni Haldun, hükümdarın veya devletin hükümlerine dayalı olarak aldığı verginin de değişim ve dönüşüm yaşadığına işaret etmektedir. Çok ağır vergiler kişilerin devlete olan güvenini kırar ve bu durum da hazeri toplumda düşük hayat standardında yaşamak zorunda kalan bireylerin asabiyet bağlarını zayıflatır. Dolayısıyla geliri azalan bireylerin ödediği verginin azalması suretiyle devlet gelirinin azalması, devletin gücünün de zayıflamasına neden olmaktadır. Devletin sürekliliğinin sağlanması ve gücünün artması ise verginin bireylere yük getirmeden hakkaniyetle alınması ile gerçekleşebilecektir.

SONUÇ

İbni Haldun Ortaçağ düzeninin yavaş yavaş yeni bir siyasi ve iktisadi bir döneme yerini bıraktığı bir geçiş döneminde yaşamıştır. Bu durum onun, toplumların ve devletin kuruluş, yükseliş, refah, gerileme ve çöküşü hakkındaki görüşlerine temel oluşturmuştur. İbni Haldun sosyoloji biliminin temelini tarih ilmine dayandırmakta ve sosyolojik araştırmalarda sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için tarihin bilinmesinin zorunluluk olduğu görüşünü benimsemektedir. Mali olayları değerlendirirken de, tarihten faydalanmıştır ve olayları bir toplumbilimci olarak irdelemiştir.

İbni Haldun toplumlardaki değişim ve dönüşümün sürekli olduğu görüşünü, toplumları gözlemleyerek ve yaptığı göçler esnasında onların arasında çalışarak ve yaşayarak irdelemiştir. Ortaçağ'da ekonomik ve siyasi bunalımlar ve savaşlar dolayısıyla bugünkü kadar gelişmiş maliye örgütleri bulunmamaktadır ve çok çeşitli mali olaylar cereyan etmemektedir. Ancak, İbni Haldun'un üretim ilişkilerine, mülke, vergiye bakışı bize onun fikirlerinin çerçevesini vermektedir.

İbni Haldun bir hükümdara yazdığı mektupta “Toplanan malları hak edenler arasında doğruluk ve eşitlikle böl, şerefinden dolayı şeref sahibine ve zenginliğinden dolayı zengine aynı muamelede bulunma, hizmetinde bulunanları vergi ödemekten muaf tutma, kudret ve takatleri dışında ödenekler ödemeğe kimseyi zorlama, adalet haricinde tekliflerde bulunma...”¹(Gökbunar, 1998:180)şeklinde önerilerde bulunmuştur. Bu da bize; İbni Haldun’un vergilemede, genellik, adalet, eşitlik, iktisadilik ve ödeme gücü ilkelerine verdiği önemi ve hayata bakışını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ANDIÇ, M.Fuat ve ANDIÇ, Süphan(1998); “Mali Sosyolojiye İlişkin Bir İnceleme”, **T.C. Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın No:10**, Prof. Dr. Salih Şanver’e Armağan, İstanbul.
- ARSLAN, Ahmet(1997); **İbni Haldun’un İlim ve Fikir Dünyası**, 2. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara.
- DEVELLİOĞLU, Ferit(1998); **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Sözlük**, 15. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- EAD, Hamed A.; “Alchemy in Ibn Khaldun’s Muqaddimah”, <http://www.frcu.eun.eg/www/universities/html/hamed.2.htm>.
- FAHRİ, Macit; **İslam Felsefesi Tarihi**(1992), İkinci Baskı, İklim Yayınları, İstanbul.
- FALAY, Nihat(1987); **İbni Haldun’un İktisadi Görüşleri**, İstanbul:İÜ, İktisat Fakültesi, Maliye Enstitüsü Yayın No:2420/409/58.
- FALAY, Nihat(2002); “İbni Haldun’un İktisadi Görüşleri”, **İktisat’ın Dama Taşları**, İÜ İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti İktisat Dergisi, İstanbul.
- GÖKBUNAR, Ali Rıza(1998); “Vergileme İlkeleri ve Küreselleşme”, **C.B.Ü. Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, C.B.Ü Ekonomi ve Yönetim Dergisi, Sayı:4.
- HALDUN, İbn(1998); **Mukaddime I**, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), II. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul.
- HASSAN, Ümit(1998); **Ibn Haldun’un Metodu ve Siyaset Teorisi**, 2.Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- İLGEN, Abdulkadir(2005); “İbni Haldun’un Kamu Ekonomisi, Maliyesi ve Vergi Dünyasına İlişkin Görüş ve Analizleri”, **Vergi Dünyası Dergisi**, Sayı:281.
- LACOSTE, Yves(1993); **İbni Haldun (Üçüncü Dünyanın Geçmiş Tarih Biliminin Doğuşu)**, (Çev. Mehmet Sert), Sosyalist Yayınları, İstanbul.
- ÖNCÜ Ahmet; **Sosyoloji Ya Da Tarih (İbn-i Haldun ve Mukaddime Üzerine Bir Deneme)**, Öteki yayınları, Ankara, 1992.
- ROSAENTHAL, I.J. Erwin(1996); **Ortaçağ’da İslam Siyaset Düşüncesi**, (Çev. Ali Çaksu), İz Yayıncılık.

¹ Nihat Falay; **İbni Haldun’un İktisadi Görüşleri**, İstanbul:İÜ, İktisat Fakültesi, Maliye Enstitüsü Yayın No:2420/409/58, 1987, s.55’ten aktaran Ali Rıza Gökbunar; “Vergileme İlkeleri ve Küreselleşme”, **C.B.Ü. Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, C.B.Ü Ekonomi ve Yönetim Dergisi, Sayı:4, Yıl:1998, s.180.